

סקירת ספרים חדשים

בעריכת אלישבע סדן

תרמילאים וסמים: תיעוד, מחקר, טיפול ומניעה

חגית בוני-נח (עורכת)

ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול. 2008. 420 עמודים
סקר: שבתאי לויט¹

נושא הספר הוא אותם ארבעים אלף ישראלים צעירים, הנוסעים מדי שנה, במהלך שני העשורים האחרונים, לטיול תרמילים (בדרך כלל למזרח הרחוק או לדרום אמריקה). הטיול משלב שהות במקומות אקזוטיים עם שימוש בסמים.

בספר חמישה שערים: היסטוריה, תיעוד וחוויה, טיפול, עיון ומחקר ומידע. השער היסטוריה נכתב בידי חגית בוני-נח, שמלווה את נושא התרמילאות בתפקידים שונים מאז שנת 1996. בשנה זו הכירה הרשות למלחמה בסמים לראשונה בשימוש בסמים בקרב תרמילאים כבעיה שמחייבת התייחסות, גם כשהיא קורית מחוץ לגבולות הארץ.

השער השני, תיעוד וחוויה, נחלק לשלושה פרקים. הפרק הראשון מביא תיאור נוגע ללב של אב המתאר באופן פלסטי, איך חייה של משפחה הופכים לגיהנום ("פיגוע טרור" בפי המשפחה), כשהבן "נשרט" מסמים במהלך הטיול בדרום אמריקה, והאב נדרש להחזירו לארץ. המפגש הקשה מאוד עם הבן ה"שרוט" והחזרתו לארץ הוא אודיסיאה מודרנית של הורים, שילדיהם נפגעו מסמים. המסע לא תם כמובן בהגיעם לארץ, והבן נדרש לטיפולים, שבעקבותיהם היה צורך לאשפזו כדי להתמודד עם תופעות הלוואי של השימוש בסמים. המסע עובר בתוך מערכות פסיכיאטריות ואחרות שאף הורה לא חולם עליהן, אלא בסיוטיו. הפרק השני הוא מאמר של חיליק מגנוס, שחברתו מציעה שירותי איתור וחילוץ

1 מקים ומנהל מרכזי המתדון לטיפול בנפגעי סמים בירושלים ובאשדוד, דוקטורנט לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית, אב לילד שהיה בהודו פעמיים וחילץ בעצמו, יחד עם חברים, חבר "שרוט" והביא אותו לארץ.

לנפגעי סמים בעולם בכלל ובהודו בפרט. המאמר מתאר מקרה אחד ומצביע דרכו על תסמיני התופעה. הפרק השלישי עוסק בהרתעה, באמצעות תיאורה של תרמילאית אחת, רויתל גריך, ששהתה 19 חודשים בכלא ההודי בגלל סיגריית ג'ראס.

השער השלישי, טיפול, סוקר את המוסדות שהוקמו עבור תרמילאים, מהבית החם בהודו (כוכי עם-עד) ועד כפר איזון (עומרי פריש, פאולה גרבר-אפשטיין, יעקב נחמקין ואיילת לקט-קינן) בישראל, על מיגוון הפעילויות הטיפוליות בו.

השערים הבאים הם עיון ומחקר ומידע. בשערים אלה מופיע לקט מחקרים, שנערכו בשיטות שונות, והתמודדו עם היבטים שונים של הבעיה, כמו גם מידע חשוב על החשיש (ד"ר אמי שופמן), על המחלקה לישראלים במשרד החוץ (אורית שני), על העונשים השונים בגין שימוש, סחר, גידול, ייצוא וייבוא של סמים במדינות העולם (חגית בוני-נוח) וסוגי הסמים במזרח ובדרום אמריקה (יפה צוברי).

הספר יצא לאור בהוצאת הרשות למלחמה בסמים, ומייצג את תפיסתה של הרשות באשר לדרך ההתמודדות עם התופעה. כשלושה רבעים מהספר דנים בתחומי העיסוק של הרשות – טיפול, מחקר ומידע.

הספר מספק מידע ראשוני על התופעה, על ההיסטוריה של הבניית הבעיה ועל דרכי ההתמודדות עם נפגעי סמים במסעות התרמילאים – "השרוטים". דרך הסיפורים האנושיים הספר מאפשר להתחבר לתופעה, מספק נתונים על היקפה, לראשונה בישראל, ומתאר בהרחבה את השירותים השונים העומדים לרשות נפגעי הסמים.

דרכו אנו למדים על היזמות הישראלית ועל גמישות השירותים בישראל היכולים לתת לבעיה מענה מיידי: הקמת תחנה בהודו של הרשות למלחמה בסמים, הקמת יחידת חילוץ, הקמת כפר טיפולי ייחודי לנפגעי הסמים והתחלה של מחקר בנושא. יחד עם זאת, הספר מצביע על כך שהאלתור והיזמות באים לעתים במקום חשיבה מעמיקה והתמודדות מערכתית עם התופעה, הסיכונים שבה, היתרונות שבה ודרכי הפעולה האפשריות. אין הספר מתיימר לייצר מודל להבנת התופעה בכללותה ולאתור המועדים להיפגע ממסע שכזה (כאחוז מהיוצאים חוזרים עם פגיעה כזו או אחרת), להציע מספר דרכי התמודדות ולמדוד אותן במחקר שיטתי ועקיב.

כלומר: הספר אינו מתמודד עם שאלות שיאפשרו לתאר את התופעה במובנה הרחב יותר, הסוציולוגי-האנתרופולוגי. למשל: מה המשמעות של העובדה שכל כך הרבה צעירים נוסעים מדי שנה "לתפוס ראש", גם כשהמחיר ידוע? חלקם יחזרו לארץ עם רמת פגיעה זו או אחרת. מה משמעות הדבר לחיים בחברה הישראלית עצמה? האם להיקף התופעה ולמטרות הנסיעה יש מקבילות בחברות אחרות? אחת הדרכים להבין שהתופעה יוצאת דופן בהיקפה היא הבדיחה המתגלגלת בין התרמילאים, שההודים חושבים שישראל גדולה מסין בשל היקף התיירות הצעירה מהארץ. הנה שאלות שכדאי לשאול מתוך

חשיבה מערכתית: האם לגליזציה של הסמים בארץ תצמצם את היקף התופעה או תרחיב אותה? האם לגליזציה כזאת תאפשר אבחון מהיר יותר או איטי יותר במקרים של פגיעה וטיפול יעיל יותר בנפגעים? הפעילויות הרבות והמגוונות שמציע כפר איזון מתוארות בספר בהרחבה, כמו גם ניסיונות הפסיכיאטרים להתמודד תרופתית עם הנושא. האם התערבויות אלה אכן משיגות את מטרתן? או שמא, כמו במקרים רבים אחרים, אנו עושים את מה שאנחנו יודעים לעשות ומתכוונים לטוב?

לסיכום, הספר הוא תגובה למצב, מספק מידע ראשוני, ויבואו כותביו על הברכה. אבל בסמים כמו בסמים, הספר מעיד על הצורך בספר הבא, שינסה לענות על השאלות הגדולות יותר שתופעה זו מעוררת.

ברוכים הבאים לשוק החופשי

תמר בן יוסף

תל אביב: צבעונים, 2009. 176 עמודים

סקרה: רות פרידמן¹

ספרה של תמר בן יוסף הוא ספר חשוב, אמיץ ונוקב, מרתק, מקצועי וחכם, וכפי שהיא עצמה הבהירה, אין הוא משתדל להיות תקין פוליטית. זהו בעיני ספר חובה לכל כלכלן, איש מדעי החברה, עובד ציבור או פוליטיקאי וגם מומלץ מאוד לכל מי שרוצה לראות ולהבין את התמונה המטרידה של המשק והחברה בישראל כיום, כיצד התפתחה, ואולי החשוב מכול, מה ניתן לעשות.

הספר מרכיב מעין פאזל מתוך אינספור חלקים. לעינינו מתגלה תמונה מפורטת, שלמה ומשכנעת של התפתחות, דרכי קבלת ההחלטות וניתוח הכוחות הפועלים בשורה ארוכה של תחומים במשק ובחברה בישראל. הספר מפריך שפע מנטרות שכיחות ומציג במקומן ניתוח של נתונים "אפורים", לפי הגדרתה הנכונה של הכותבת, ההכרחיים לניתוח שקול של המערכות השונות. כתיבתה של בן יוסף פשוטה ומובנת, גם כשהיא מציגה נושאים מורכבים ודעות לא שגרתיות. הדברים בדרך כלל קליטים ושווים לכל נפש, ואינם מצריכים כמעט ידע כלכלי. בן יוסף מצליחה להציג אבחנות תיאורטיות מורכבות בעזרת דוגמאות קונקרטיות, שמכניסות את הממד האנושי לתיאוריה המופשטת.

המחברת תוקפת בספר שרשרת של מכשלות בתחום מדיניות הממשלה, האחת מובילה לרעותה: צמצום ההתערבות הממשלתית – בין השאר בתחומי היבוא, שחרור תנועות ההון ושער החליפין – שגרם לגידול באבטלה ולשיעור גבוה ביותר של בעלי שכר נמוך עקב חשיפה בוטה ומהירה מדי לתחרות הבינלאומית; קצב מהיר מדי של הפרטות שאינן מאפשר מעקב, למידת לקחים והסקת מסקנות; העדר מדיניות תכנון והשתחררות הממשלה מאחריות כלפי אזרחיה; כל אלה, ועוד נזקים אחרים, תרמו לגידול באבטלה, על השלכותיה החברתיות והכלכליות החמורות; התרחבו גם האפשרויות של הדרג הפוליטי למניפולציה, ויש לכך השלכות מרחיקות לכת על החברה והדמוקרטיה בישראל.

הספר תוקף גם את היותנו שבויים בהגדרות הדגם התיאורטי החשוב של הכלכלה הטהורה – שוק חופשי, היד הנעלמה של השוק – הגדרות החשובות להבנת הפעילות

1 כלכלנית וסטטיסטיקאית, בעלת משרד לניתוח כלכלי ותכנון עירוני ואזורי. עבדה במחלקת המחקר בבנק ישראל, ובלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. חברה בפורום החוקרים בצוות הפרטה במכון ון ליר; הכינה מחקר על סוגיות כלכליות וחברתיות בציפוף עירוני בישראל במסגרת לימודי השלמה לדוקטורט בטכניון.

הכלכלית של שוק חופשי; אך שוק חופשי אינו קיים בשום מקום, ודאי לא בעולם ההפרטה הנוכחי, שבו המדינה יוצרת עוד מונופולים, שאינם חלק לגיטימי במודל הטהור של השוק החופשי. וכפי שהמחברת מציינת, הסוגיות הכלכליות-החברתיות – שוק חופשי או ממשלתי, הסדרה או רגולצליה – אינן פתורות, אף לא במישור התיאורטי, והחובה המוטלת על הממשלה בבואה לקבוע מדיניות היא להתמודד ולאזן בין הגורמים השונים. נדרש תכנון טוב שבו נשמר איזון בין ההתייחסות לאופטימום של הטווח הארוך לבין נזקים הנגרמים לפרטים, לחברה ולמשק בטווח המידי, תכנון המביא בחשבון את שלבי הביניים של היישום.

תמר בן יוסף טוענת כי אמנם בנק ישראל הוא שהניח את הבסיס התיאורטי של ההפרטה, אבל היום הוא מתריע על פגיעותיה. כך היא כותבת:

איש לא התעכב לבדוק אם המתווה התיאורטי, האומר כי שוק חופשי וגלובליזציה מפיקים מהמשק את המירב, אכן מתגשם במציאות; ציפייה זו ל"אופטימום מיוחל", שטרם הוכח שהוא מתקיים, מתעלמת ממה שקורה בתקופת המעבר: במשך אותן שנות מעבר משפחות מתפרקות, קם דור שלא ראה מימיו הורים שקמים בבוקר לעבודה, וקבוצות אוכלוסייה שלמות נזרקות לשוליים – בייחוד בפריפריה ובייחוד בכפרים הערביים הדרוזיים. (עמ' 99)

מכונות לענף הטקסטיל אינן מועברות ישר לאלקטרוניקה ... גורם הייצור, עבודה, אינו מוקפץ מיד מביתור עופות במשחטה להרכבה באלקטרוניקה... קשיחות זו אינה מתייחסת רק לפועלים הפשוטים אלא גם למנהלים וליזמים... (עמ' 99)

נציגי האוצר [...] אינם חדלים מלקבול על סכומי העתק שמופנים לדמי אבטלה ולהבטחת הכנסה. לפחות חלק מאותם סכומים היה נחסך על ידי החזקת תעסוקה "מלאכותית". מתנגדי ההתערבות הממשלתית גם שוכחים להביא בחשבון את עלות הפשיעה... (עמ' 105)

מחלקת המחקר (בבנק ישראל) ביקרה את הקיצוצים החדים בדמי האבטלה והבטחת הכנסה. (עמ' 15)

בכלכלה מתוכננת [...] על הממשלה להציב יעדים, לנמק את בחירתה ולהסביר את סטייתה מהמגמה המוצהרת. ואילו במודל "המשוחרר" היא אינה חייבת דבר מלבד הסיסמה "משק היפתח"; הגלובליזציה מסירה מהמדרג הפוליטי אחריות להתפתחויות לא רצויות: "זה השוק העולמי וכך עושים כולם." (עמ' 26)

"הממשלה מרשה לעצמה להתנער מאחריות כלפי רווחתם הכלכלית של אזרחיה," היא אומרת. הגידול באבטלה הוא אחד המאפיינים העיקריים להתנערות כזו; יכולת הממשלה לסגת מהתערבות ממשלתית נשענת על מעורבות רבה בעבר:

נהוג לומר שלישראל יש היי-טק. שוכחים רק שאותו היי-טק לא נולד מעצמו. בחלקו הגדול הוא התפתח מתוך השקעה אדירה בביטחון במשך עשרות שנים. בוגרי המו"פ הביטחוני הפכו עם פרישתם למקימי מפעלים אזרחיים. [...] חברות הון סיכון אינן משתוות לצה"ל באורך נשימתן ובנכונותן לשאת בסיכונים, וכך התנופה העתידית של ההיי-טק [...] אינה ודאית (עמ' 30)

הדחף האינטרסנטי של הדרג הפוליטי מצטרף אל המבט הכאילו-מקצועי טהור של ההפרטה:

ההפרטה מגדילה את המרחב של הדרג הפוליטי למניפולציה ולמתן טובות הנאה למקורביו; החברות המופרטות לוחצות ומצליחות לקבל הסדרי מימון נוחים; לחצים אלה מגולמים לעוד דה-רגולציה. מחזיקי ההון הפיננסי הם הזוכים הגדולים של הגלובליזציה.

וההשלכות רחבות:

האוצר מצליח בכל שנה להביא לידי אישור תקציב שאיש מהשרים או מחברי הכנסת אינו מבין. הוא מצרף אליו חוק הסדרים שמגהץ את כל תחומי החיים במדינה, זאת בחסות הבהילות שמשית המעבר החד לגלובליזציה. ואם לשרים ולנבחרי הכנסת אין תפקיד כלכלי ממש, לא נותרה גם משמעות רבה למפלגות. אירועים אלה צובעים את המפה הפוליטית מחדש, ולכן הם בלתי הפיכים... (עמ' 99)

מאפיין חשוב בספרה של תמר בן יוסף, לצד הביקורת הנוקבת, הוא ההתייחסות המדודה. היא דוגלת בעידון הגלובליזציה ולא בשלילתה. העניין החשוב ביותר בספר הוא בעיני אמונתה של המחברת באפשרות לשינוי והצגת שורה של דרכים אפשריות להתמודדות שיוצרת פתח לתקווה. בין הדרכים האלה ניתן למנות מספר סביר של הפרטות בשנה, הגנה על זכויות עובדים, בקרה על האשראי לרכישת חברות מופרטות ועוד, כמפורט בספר:

אם נותר עוד ערוץ השפעה [...] הרי הוא במאבק על הגדרת דפוסי הפרטה שאינם משחיתים מדי [...] חוק האוסר מכירת חברות מופרטות [...] מספר הפרטות בשנה שעדיין מאפשר הפקת לקחים; מניעת בעלות בו-זמנית במגזרים מנוגדי אינטרסים, כגון עסקים ועיתונות; שריון זכויות העובדים בחוק, ואי הפקרתם למשא ומתן עקר; הגבלת אשראי ברכישת חברות מופרטות, באופן שמימון הרפתקאות פיננסיות לא ייפול על שכם הציבור (עמ' 11).

נסיגה מגלובליזציה-ליברליזציה [על ידי] אוסף צעדים קטנים, כמעט כאידיאולוגיה של הימנעות ממהפכות בכלכלה (עמ' 174).

ההצגה הסדורה של הדברים נותנת לקוראים אפשרות לנער את תודעתם, להשתחרר מהדוגמטיות של אימוץ המודל התיאורטי של מה שנקרא "השוק החופשי" כביכול, ולחזק את ההכרה בקרב אלה הרגישים לצדק חברתי, שזה עדיין אפשרי.

ראוי היה להכניס את הספר לחוגים להוראת הכלכלה – שלדברי פרופ' אביה ספיבק, בהרצאה ששמעתי מפיו, אינם משנים את תוכני הלימוד כבר שנים – כספר מאתגר לחשיבה ולדיון. יועיל גם להביא את הצעותיה של מחברת הספר לתשומת לבם של יועצי ראש הממשלה, שהצהיר לאחרונה על כוונתו להתחיל לטפל בריכוזיות ההון.

בדרך למעלה: פרקים בבריאות נפש קהילתית

יחזקאל טלר (עורך)

חיפה: אחוה, היחידה להוצאה לאור. 2008. 327 עמודים

סקר: מרסיו גרינמן¹

הספר בדרך למעלה דן בסוגיות רלוונטיות לשיקום נפגעי נפש בקהילה. זהו הספר השלישי שהתפרסם בתוך שלוש שנים בתחום השיקום בארץ. בשנת 2006 יצא לאור ספרם של אבירם וגינת, ובשנת 2007 התפרסם ספרם של הדס-לידור ולכמן. ספרים אלה הם תוצר של ההתקדמות המואצת בתחום השיקום הפסיכיאטרי בארץ במהלך העשור האחרון. המשותף לכולם הוא מגוון רחב של מאמרים הנוגעים לתחום השיקום בארץ ובעולם. המאמרים בספר הנוכחי נוגעים ברקע ההיסטורי של השיקום, ברפורמה בשירותי בריאות הנפש במדינות שונות, בצד המשפטי של השיקום בקהילה, בנושא המשפחות, הדיור, התעסוקה, ההשכלה, בחזון ההחלמה, בסוגיית המנהיגות, במהלך המחלה. החלוקה השיטתית של הנושאים לפרקים מאפשרת לקורא למצוא ולהתמקד בנושא ספציפי שהוא מתעניין בו. ואולם נשאלת השאלה עד כמה מגוון הנושאים מסייע להעמקה תיאורטית בנושא השיקום.

בפתח הספר מוצגות רפורמות בבריאות הנפש המונהגות במספר מדינות בעולם. כך מתאפשרת פרספקטיבה רחבה על המשותף והשונה ברפורמות במדינות הללו. המחברים, גיא וטלר, מציגים את נקודת מבטו של ארגון הבריאות העולמי: "מגמה כוללת במדינות המערב של שילוב שירותי בריאות הנפש בשירותי הבריאות והרווחה הכלליים, צמצום האשפוז הפסיכיאטרי הנפרד והדגשת הטיפול במסגרות קטנות בקהילה." דו"ח ארגון הבריאות העולמי בשנת 2001 הוקדש לנושא בריאות הנפש, והמאמר מפרט המלצות אלה (עמ' 53-56).

במחקר של ורנר, לוין ורבינוביץ', הדן במהלך מחלת הסכיזופרניה (הטבה פרוגרסיבית, הידרדרות פרוגרסיבית, יציבות או תשישות), נמצא שאצל רוב החולים חלה הטבה פרוגרסיבית שיטתית במהלך המחלה, לעומת מיעוט חולים שמהלך מחלתם מאופיין בהידרדרות פרוגרסיבית. מחקר זה סותר דעות שהיו מקובלות בעבר כי מהלך מחלת הסכיזופרניה כרוך תמיד בירידה ביכולת התפקוד. מחקר חשוב זה מדגיש את חשיבות

1 עובד סוציאלי, מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים ומדריך סטודנטים להכשרה מקצועית במכללה האקדמית אשקלון. מנהל את הקהילה התומכת רעותנו (של עמותת רעות), המלווה 46 חברים פגועי נפש הגרים בדירות שכורות באזור פת-קטמונים בירושלים.

תחום השיקום ומפתח תקווה ביכולת של המתמודדים להחלים (עמ' 91-100). במאמר אחר מציע ירושלמי להשתמש בתובנות ובאסטרטגיות הבין-סובייקטיביות, כדי להגביר את סיכויי ההצלחה של משימת השיקום של נפגעי הנפש (עמ' 151). אם בתחילת התפתחות השיקום ניתן לראות מגמה של התרחקות מהגישה הפסיכו-דינמית, ירושלמי מנסה להחזיר אותנו לתובנות הללו כדי להעשיר את ארגז הכלים של המשקם.

טלר מתייחס במאמרו למשפחות של חולי הסכיזופרניה, ומדגיש את חשיבות המשפחה ואת השפעתה על מצבו של נפגע הנפש (עמ' 101-148). הורים זקוקים לעזרה ולתמיכה מעידות דובדבני וארטן-ברגמן על חשיבות המשפחה עבור נפגע הנפש (עמ' 193-230).

כדוגמה להתפתחות השיקום סוקר טלר באופן מקיף את תוכנית רכישת ההשכלה הנתמכת לבעלי הפרעות פסיכיאטריות, ומדגיש שתוכנית זו הוכיחה את עצמה בארץ ובעולם. התוכנית "יעילה וטובה לאנשים בעלי הפרעות נפשיות, השואפים להגיע להישגים אקדמיים ולבנות קריירה, תוך קבלת סיוע הולם" (עמ' 296). כדאי לשים לב, שבעת כתיבת המאמר היו רק אוניברסיטת חיפה והאוניברסיטה העברית חלק מהתוכנית להשכלה גבוהה בארץ. נכון להיום הצטרפו אליה גם אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת בן גוריון.

כותבי המאמרים מתייחסים, לאורך כל הספר, להתקדמות תחום השיקום בארץ בשנים האחרונות ולכך שמסגרות שיקומיות מרחיבות את ראיית האדם כמכלול, על כל צרכיו ויכולותיו.

במספר מאמרים בספר מודגשים הקשיים בשיקום. טלר ומזרחי מדגישים שאין הקצאת משאבים ראויה לתחום השיקום. הגורמים המקצועיים מעדיפים לטפל באנשים "בני השיקום" (לעומת הכרוניים), והאוכלוסייה הכללית אינה ערוכה לקליטתם של נפגעי נפש בקהילה (עמ' 24). גיא וטלר מתייחסים לתופעת הדלת המסתובבת. הם טוענים שאין הטיפול בקהילה יכול להחליף לחלוטין את הטיפול בבתי החולים ושאלים שמצבם קשה אין בטיפול כזה חיסכון בעלויות (עמ' 35). דובדבני וארטן-ברגמן זורות עוד מלח על "פצעי השיקום" ומראות שעצם הנוכחות הפיסית של אנשים בעלי נכויות בקהילה "אינה מבטיחה את שילובם האמיתי בחברה ואינה מביאה בהכרח לשיפור באיכות חייהם" (עמ' 193). הן מתייחסות לאיכות חיים כתפיסה אישית סובייקטיבית ובוחנות אותה במסגרת דיור מוגן. לאור ממצאי מחקרן, המחברות ממליצות על "תוכניות המקדמות צמיחה אישית, בסביבה תומכת ומעודדת למעורבות ולפיתוח יחסים בינאישיים". הכוונה היא להשתלבות חברתית והכלה קהילתית, עידוד לפעילויות חברתיות בתוך התוכנית ומחוצה לה, קשר עם המשפחה ושיפור מערך ההזדמנויות התעסוקתיות (עמ' 220).

אפיון חשוב של הספר הוא שכל ביקורת על המצב העכשווי מלווה בהמלצות להמשך או לשינוי. כך, למשל, במאמרם תורת המשפט הטיפולי מדגישים מרק וקינן-בוקר שההנחה הנמצאת בבסיס תורה זו היא ש"החוק, כמכשיר חברתי, שואף לקדם בריאות נפשית, ועליו

להימנע – עד כמה שניתן – מאכיפת צעדים שתוצאתם הינה בלתי טיפולית, זאת תוך שמירה על מטרות נוספות שאותן נועד החוק לקדם, לטובת רווחתו של הפרט ובריאותו” (עמ’ 78). גישה זו, המקובלת כבר כשני עשורים בארצות הברית, מגיעה רק עכשיו לארץ. המחברים אומרים, ש”בנוסף לארגון מחדש במערך הרפואה והשיקום במסגרת הרפורמה, יש גם מקום להשקעה בהכשרה משותפת למטפלים ולמייצגים בתהליך קבלת ההחלטות בוועדות המחוזיות ולהטמעת גישה משפטנית טיפולית” (עמ’ 83).

חשוב להדגיש סוגיה שגיא וטלר דנים בה בהקשר הטיפול בנפגעי נפש בקהילה. יש סיבות כלכליות להתפתחות השיקום בקהילה – בעיקר זול יותר לטפל בחולים בקהילה מאשר בבתי החולים – אך יש לכך גם סיבות “אורתודוקסיות”: התפתחויות טכנולוגיות; טיפול פסיכופרמקולוגי; הדמוקרטיה ותנועות זכויות האדם; ארגון הבריאות העולמי, שמתייחס לתפקוד חברתי ונפשי במידה שווה לשאר היבטי הבריאות. נשאלת אפוא השאלה אם הטיפול בקהילה הוא רק שינוי מבני-כלכלי או שמדובר בשינוי בתפיסת עולם. המחברים מזכירים את משנתו של פוקו, ולפיה פתיחת בית החולים הראשון לחולי נפש בצרפת בשנת 1657 לא הציגה שיטת טיפול חדשה, אלא היוותה למעשה שינוי ארגוני מינהלי (עמ’ 29). לטעמי, דווקא גישתו של פוקו (2003) מחברת בין שני ההסברים האלה, כי הוא טוען שיש צורך בבסיס כלכלי לשם מימוש אידיאולוגיה. ואכן משנת 1940 ניתן לראות התפתחות של גישות המצינונות שטיפול טוב ונכון הוא זה הניתן בסביבת המטופל. עם זאת, רק בשנות ה-80 של המאה ה-20, בתקופת הקפיטליזם הניאו-ליברלי, החל במדינות מערביות שונות תהליך של צמצום מיטות בבתי חולים. עקב כך, ולא תמיד בקצב רצוי, החלה בניית תשתיות לטיפול בקהילה.

המאמר המרכזי בספר, המהווה בסיס אידיאולוגי לתחום השיקום, הוא מאמרו של רועה על חזון ההחלמה. המאמר מדבר על כך ש”במקום להמתין למרפא (שיגיע או לא יגיע)” ההחלמה “הצדיקה ועודדה תהליך אישי, משמעותי, סובייקטיבי ביסודו, של השבת תחושת זהות עצמית, חיובית, נפרדת מהמחלה, ובניית החיים מחדש, למרות המגבלות הנכפות על ידי המחלה, תוך שילובה במארג החיים הכללי” (עמ’ 177). מושג ההחלמה הוצג בשלוש משמעויות שונות. המשמעות הראשונה דומה למושג “ריפוי”; היא מתייחסת להתגברות על התסמינים של המחלה, כלומר החלמה כחזרה למצב קודם המחלה. המשמעות השנייה מתייחסת להשלכותיהן החברתיות והאישיות הרבות של המחלה, כגון “סטיגמה, דחייה, אובדן מקום העבודה, ירידה במעמד החברתי, אובדן תפקידים חברתיים וזהויות מוערכות, אבטלה, עוני ובידוד”. במונח הזה “החלמה היא תהליך פעיל של אימות, עיבוד או הטמעת הטראומה” (עמ’ 180). המשמעות השלישית היא של ההחלמה כשינוי ממסדי המתייחס בעיקר לתנועה לזכויות האזרח. משמעות זו מתייחסת לזכותם של האנשים לשילוב בחברה ולהגדרה עצמית, ומציינת את הצורך לפעול לקראת חלוקה מחדש של הכוחות בחברה, כך “שלאנשים הלוקים בהפרעות נפשיות קשות תהיה אמירה משמעותית בכל הנוגע לדרך הטיפול בהם” (עמ’ 181).

המשמעות השלישית מתחברת למאמרם של שובל וטלר, אם אין אני לי מי לי – פיתוח העצמה ומנהיגות בקרב נפגעי נפש החיים בקהילה. שובל וטלר טוענים ש"למרות שהאדם לא בחר בדיכוי חברתי, יש בכוחו לפעול כנגד הדיכוי, אשר נכפה עליו" (עמ' 256). המחברים מציגים קורס לפיתוח מנהיגות, ומדגישים שנפגעי נפש שיקבלו סיוע מתאים יכולים, כמו כל קבוצה בחברה, לפתח מנהיגות. בהקשר זה מדגישים המחברים שעל איש המקצוע להתמודד עם אובדן כוח המועבר אל המתמודד. הזדהיתי עם דברים אלה, כי אני עצמי חוזר ומדגיש בפני הצוות שלי ללא לאות, שאני מקווה שהחברים בקהילה התומכת שאני מנהל יאמרו באחד הימים: "תודה רבה לכם על כל העזרה. אנחנו נודיע למשרד הבריאות שנמשיך בניהול הקהילה בעצמנו."

טלר, העורך, בחר להביא בחלקו האחרון של הספר עדויות של מתמודדים. בחירה זו חשובה כשלעצמה, כי חובה על כל מטפל, המנסה לצמצם את עצמו, לאפשר מקום לנרטיב של הזולת. בכל זאת חשבתי על תסריט לספר המשך, שכותרתו בחזרה למטה. בספר זה יופיעו מאמרים של משתקמים/מתמודדים, אשר מתייחסים לנקודות שונות בשיקום ובחברה, בליווי ההדגשים החשובים להם. בסוף הספר הוא יופיעו עדויות של אנשי מקצוע על חוויותינו בתהליך הזה, ובהן גם העדות שלי.

לסיכום, ספר זה הוא ספר חובה למשתקמים ולמשפחותיהם, המעוניינים להכיר ממצאים חשובים של חוקרים ישראלים בתחום השיקום ובריאות הנפש בארץ, לעובדים בתחום בריאות הנפש המעוניינים להרחיב את הידע שלהם בתחום ולהתעדכן, לכל אדם הרוצה לעסוק בשינוי חברתי או עוסק בו בפועל וגם למרצים המלמדים את מקצוע השיקום. הספר אוצר גם מידע רב עבור הציבור הרחב וקובעי מדיניות.

מקורות

אבירם, א' וגינת י' (עורכים). (2006). שירותי בריאות הנפש בישראל – מגמות וסוגיות. תל אביב: צ'ריקובר.

הדס-לידור, נ' ולכמן מ' (עורכים). (2007). שיקום והחלמה בבריאות הנפש: קריאה מנקודות מבט שונות – פרקטיקה, מדיניות ומחקר. תל אביב: ליתם.

טלר, י' (2001). שיקום נפגעי נפש בקהילה – תפיסות, מגמות ויישום בארצות העולם המערבי. ירושלים: משרד הבריאות.

פוקו, מ' (1986). תולדות השיגעון בעידן התבונה. ירושלים: כתר.

פוקו, מ' (2003). תולדות המיניות 1 – הרצון לדעת. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

לעומתיות: רישומים מתרבות הנגד של השמאל הפמיניסטי בישראל

חדוה ישכר

תל אביב: רסלינג, 2009. 194 עמודים

סקרה: חנה ספרן¹

אני קוראת את ספרה של חדוה ישכר ואינני מאמינה למראה עיני, ספר שלם העוסק בפעילות פמיניסטית של שלום. הספר הזה ממלא אותי שמחה, הוא נותן לי תקווה. הוא מספר על אפשרויות אחרות, על פעילות שאיננה ידועה לציבור הרחב, אבל היא חיה ובוועטת. אינני קוראת אובייקטיבית; הספר מדבר עלי ועל חברותי. הספר מספר את סיפורן של נשים שלא מוכנות לקחת חלק במשטר הדיכוי שישראל מנהלת נגד הפלסטינים, בתוך גבולות המדינה ומחוצה להם. הספר עוסק בפמיניזם שמחבר, ללא בושה, בין דיכוי נשים ודיכוי של קבוצות אחרות, שלא מוכן להיאבק רק למען קבוצה אחת, שרואה שותפות גורל עם הדיכוי של הפלסטינים/פלסטיניות, של המזרחים/מזרחיות, של מהגרים/מהגרות. ישכר רואה בצדק את עצם מעשה הכתיבה כפעולה חתרנית. אלה שייקחו את הספר לידם יקראו על ישראל שהם אינם מכירים. הגיע הזמן שבחברה הישראלית יקבלו מקום ויורשו להישמע דעות שונות, שהתקשורת לא תתעקש לספר רק את מה שידוע מראש, שלא נפחד כולנו להביע דעה ולהתעקש עליה.

לעומת ההתעלמות הנחרצת של התקשורת הישראלית לדורותיה מהפעילות הפמיניסטית הענפה, ובמיוחד מזו המשלבת שמאל רדיקלי ופמיניזם, פורסת לפנינו חדוה ישכר היסטוריה עשירה ומפורטת של עשייה פמיניסטית בישראל. זהו ספר חשוב והכרחי לכל אלה המעוניינים להבין את החברה הישראלית, את ההיסטוריה הפמיניסטית ואת הביקורת הרדיקלית השמאלנית. ישכר אינה מתנצלת על נושא מחקרה ואינה מתביישת בו. היא עצמה, וגם כותבת שורות אלה, חברה פעילה בתנועות שהספר מתאר. נעים לקרוא ניתוח אינטליגנטי ותיאור מעניין של תנועות חברתיות שאת שותפה בהן ואשר אינן זוכות בדרך כלל לחשיפה תקשורתית וציבורית.

בשמונת פרקי הספר מספרת חדוה ישכר את סיפור הולדתה וצמיחתה של תרבות השלום הפמיניסטית. הספר פותח בפרק המתאר את ציוני הדרך במרחב השמאל הפמיניסטי. הוא

1 פעילת שלום פמיניסטית וחוקרת בלימודי נשים ומגדר. בעלת תואר דוקטור. מלמדת במכללת עמק יזרעאל ובתוכנית המאסטר בשלוחה הישראלית של אוניברסיטת לסלי. ספרה לא רוצת להיות נחמדות, על ההיסטוריה של הפעילות הפמיניסטית בארץ בשנות ה-20 וה-70, יצא לאור בשנת 2006 בהוצאת פרדס. פרסמה לאחרונה מחקר העוסק בלימודי נשים ומגדר בישראל.

מתאר את הקבוצות השונות, הקואליציות, הפעילויות המשותפות והעצמאיות שיצרו יחדיו פסיפס רבגוני ומתמשך של מאבק פמיניסטי. הפרקים הבאים משרטטים, כל אחד בעקבות מחקר ואיסוף פרטים רבים, את 30 השנים האחרונות שבהן התרחשה פעילות זו שזכתה לתיאור ולמחקר דל ביותר.

פרק מיוחד מוקדש למאבקם של ארגוני נשים וארגונים פמיניסטיים בעבירות מין של בכירים בשלטון. ישכר מתארת את הזעם של נשים פמיניסטיות נגד המעשה המגונה של רמון בדיוק באותו ערב שבו החליטה הממשלה לצאת למלחמת לבנון השנייה. היא מתעדת את המאבק הציבורי שניהלו הארגונים הפמיניסטיים וארגוני הנשים ואת ההסכמות, כמו גם המחלוקות, שנושא בחובו כל שיתוף פעולה בין קבוצות וארגונים שונים. המאבק נגד אלימות כלפי נשים שלוב במאבק של ארגוני השמאל הפמיניסטיים; הוא קשור בתודעת המאבק של ארגונים אלה נגד אלימות בכללותה. חברה ללא אלימות כלפי נשים היא חברה שבה לא תהיה אלימות כלל. ישכר קושרת את המקום המרכזי של הצבא ושל החיים בחברה מיליטריסטית עם מעמדן האזרחי המשני של נשים בישראל ועם האלימות כלפיהן.

ישכר מציגה סיפור רהוט ומתועד היטב של שיתוף פעולה בין נשים ערביות ליהודיות בתוך המדינה ומעבר לגבולות 1967. היא מציגה ציבור של נשים שהתמיד במחאה במשך השנים, ולא הרפה מהמאמץ הכרוך בהפגנות ובהתנגדות, כל זאת ללא שיתוף פעולה של כלי התקשורת. כמה פעמים חזרנו הביתה מהפגנה גדולה ומרשימה ולא מצאנו מלה על כך בעיתונות? כמעט בכל פעם. אחד הפרקים האחרונים מתייחס להצטרפותם של ארגוני נשים פמיניסטיים, שאינם מזדהים באופן מובהק עם תנועת הנשים לשלום, למאבק בחוק האזרחות. זהו שינוי רב משמעות בתוכנות ובהסכמות שנוצרו בשנים האחרונות בקרב פעילות פמיניסטיות רבות. לא ניתן כנראה לנתק ולהפריד בין המאבק הליברלי על זכויות נשים, המקדם על פי רוב נשים אשכנזיות בעלות השכלה ומעמד, לבין המאבק על זכויותיהן של נשים חסרות כל מעמד בישראל: נשים פלסטיניות, תושבות השטחים הכבושים שנישאו לפלסטינים תושבי ישראל, המגורשות באישון לילה מבתיהן וממשפחותיהן. ניתוח פמיניסטי של חוקי האזרחות הגזעניים המוצעים לדיון בכנסת, חשיפת המשמעות של חוקים אלה לחייהן של נשים והתארגנות למאבק בהם מהווים כיוון חדש ומהפכני בפעילות הפמיניסטית.

הספר נועד להציג לציבור את הפעילות הפמיניסטית הפוליטית בישראל, פעילות הנסתרת מעיניו בדרך כלל. כוחות חזקים הפועלים בחברה הישראלית מונעים במודע ושלא במודע מהציבור לדעת ולהכיר את הפעילות הזו. כמי שלקחה חלק בפעילות של שלום מתוך המרחב הפמיניסטי, אין לי אלא להודות לחדוה ישכר שלקחה על עצמה את המשימה הזו. מי תספר את הסיפור שלנו אם לא אנחנו עצמנו? חדוה ישכר עצמה היתה שותפה לפעילות זו וחלק ממנה. במסגרת עבודתה בקול ישראל היא עסקה שנים רבות בתיעוד

העשייה של נשים וגברים שמעשיהם היו חשובים, אבל לא נחשפו לעיני הציבור. בעשור האחרון נפנתה לתיעוד וכתובה, ולקחה על עצמה להתמקד בתנועות הנשים הפמיניסטיות. זה ספרה השני בנושא. בשונה מהספר הראשון, אחיות לשלום – קולות בשמאל הפמיניסטי (רסלינג, 2003), אשר קיבץ 25 סיפורי חיים של אקטיביסטיות בתנועות שלום ובארגונים לזכויות אדם ושבבו הביאה ישכר את קולותיהן של הנשים עצמן, הספר הזה הוא תיעוד היסטורי וסוציולוגי של הפעילות הפמיניסטית ב-20 השנים האחרונות. תיעוד זה חסר לכולנו. הוא חסר במיוחד למעוניינים לדעת מה קורה בחברה הישראלית. האם ייתכן שכולנו משתפים פעולה בשתיקה עם עוולות השלטון? האם נכון הדבר שהשמאל כבר מזמן אינו קיים? דעות קדומות וסטריאוטיפים על פעילות אלטרנטיבית ומתנגדת שולטים ברמה בישראל.

הספר כתוב בלשון קולחת ושווה לכל נפש. הבחירה בשפה ברורה ותיאורית לא מנעה מיסכר לעשות שימוש נרחב במקורות אקדמיים ובמחקר. הספר מבוסס על רישומי שיחות, פיסות של תוכנות משותפות, מחקרים, מאמרים, דו"חות כתובים, מצולמים ומוסרטים וספרות ביוגרפית. כל אלה הופקו ונכתבו בידי פעילות בארגוני השטח הפמיניסטיים. אמה גולדמן, וירגיניה וולף ורוזה לוקסמבורג מוזכרות בספר לצד עשרות פעילות פמיניסטיות שראיינה חדוה ישכר לשם כתיבת הספר הזה והספר שקדם לו.

בספר הזה מופיעים, במקום הדעות הקדומות, סיפורים של נשים פעילות, נשים אמיצות המוכנות לשלם את המחירים הנתבעים מאלה המסרבות להסכים עם הקונצנזוס הציוני בישראל. עם זאת המגוון הוא רב, ויש בתנועות הפמיניסטיות שאותן מתארת ישכר גם נשים ציוניות. ישכר איננה מסתירה מחלוקות. להפך, היא פורסת יריעה רחבה של תנועות חברתיות היודעות להתמודד עמן. המשותף הבסיסי, הרחב והכולל של הסיפור הזה הוא החשיבה הביקורתית. המשותף הוא ההסכמה שרק מגוון רב של נשים, בשיתוף פעולה עם גברים, יוכלו אולי להביא לשינוי. הספק הוא רב, והוא חלק מהותי מהעבודה הפוליטית של הארגונים שעליהם כותבת ישכר. אין כאן אידיאולוגיה אחת, ואין כאן מנהיגות ובחירות. זה כמובן לא עושה את החיים קלים. הספר מרחיב ומביא אל הקוראים את האווירה המיוחדת של הנשים הפעילות והארגונים שהקימו. מאז מלחמת לבנון, בשנת 1982, התארגנו בישראל קבוצות של נשים המוחות נגד מלחמה וכיבוש. מפת השלום, נשים בשחור, נשים למען אסירות פוליטיות, בת שלום ועוד ארגונים והתארגנויות רבים זוכים כאן לאזכור ולתיאור פעילותם. היכולת של ארגונים כמו אישה לאישה וקואליציית נשים לשלום להתמיד במשך שנים רבות, כמו גם התמודדותם עם שאלות אידיאולוגיות הנוגעות בקשר שבין מאבק פמיניסטי למאבק לשלום, מתוארות לאורך כל הספר ומעוררות כבוד והשראה.

האישי והפוליטי משמשים את ישכר לאורך כל הספר. כתיבתה האישית קולחת ומסקרנת, ובדרכה מנושא לנושא היא מעניקה לנו הזדמנות ללמוד פרק בהיסטוריה פמיניסטית. זהו

אולי אחד המקורות היחידים בעברית שבו ניתן מקום לתופעה הייחודית שאפיינה את המהפכה הפמיניסטית של שנות ה-70: קבוצות להעלאת מודעות, קבוצות תהליך שבהן נשים תמכו זו בזו, פענחו את העולם שהן חיות בו והציעו הצעות לשינוי חברתי. תהליך זה נגע ברבדים האישיים ביותר של כל אחת מהנשים שלקחו חלק בקבוצות אלה, והוא נחשב לאחת מאבני היסוד של תהליך התובנה הפמיניסטי העובר על כל אחד מאיתנו. האישי הוא פוליטי, למדנו כבר בשנות ה-70. כך, למשל, קורה בחייהן של נשים ערביות בארץ שנישאו לערבים אזרחי המדינה או שהן עצמן אזרחיות ולא יכולות לחיות עם בני זוג ערביים שאינם אזרחים. החיים האישיים של נשים אלה נפגעים יום ויום ושעה שעה בגין הפוליטיקה הגזענית שאימצה המדינה. את הקשרים האלה יש לחשוף, את האפליה והגזענות הזו, טוענות נשים פמיניסטיות, יש להפסיק.

ספרה של חדוה ישכר מלמד שיעור בפמיניזם רדיקלי שאינו עוסק רק בחייהן של נשים, אלא בפרספקטיבה פמיניסטית שמציעה חזון אחר ומבקרת ללא רחמים את המציאות האכזרית שבה אנו נמצאות/נמצאים. זהו ספר היסטוריה המתאר פעילות חברתית חשובה שרק לעתים רחוקות אנו עדות לה בספרות העברית. הספר הוא תרומה ייחודית לעולם ולכל העוסקים בלימוד החברה הישראלית, אך זכה כאמור לתשומת לב מחקרית מועטה בלבד ולהתעלמות כמעט מוחלטת של התקשורת. ספר חובה לכל תלמידי התוכניות ללימודי נשים ומגדר. ספר חובה לכולנו.

זה מטריד אותי: לחיות עם החוק למניעת הטרדה מינית

אורית קמיר

תל אביב: הקיבוץ המאוחד וכרמל, 2009. 338 עמודים

סקרה: אסתר שוהמי¹

ספרה של אורית קמיר יצא לאור למעלה מעשור מאז חוקק החוק למניעת הטרדה מינית – חוק המעניק לנשים את האחריות לומר לא וגם להתכוון לכך, חוק המבטא את המהפכה התודעתית-המגדרית שהחברה הישראלית החלה לעבור, חוק המרחיב את הגדרת כבוד האדם, חוק המטיל על מקומות עבודה ולימודים אחריות ליצירת אווירה נקייה מהטרדה מינית.

הטמעת החוק אמורה להביא לשינוי בדפוסי התנהגות בחברה, הן ברמת הפרט והן ברמת הארגון, וליצור נורמות חדשות ולפיהן הטרדה מינית היא פגיעה בכבוד האדם. כותרתו של הספר מעידה על תוכנו ועל מטרתו: הספר לא בא לצטט את הכתוב בספר החוקים ולפרט כל סעיף מסעיפיו, אלא להראות כיצד ניתן לחיות עם החוק, שכל אדם נתקל בהשתמעויותיו במגעיו האנושיים במרחב הפרטי, במקום העבודה ובמרחב הציבורי. הספר מגדיר את המותר והאסור במערכות שונות, ובעזרת שלל דוגמאות מבחין בין מקרים של הטרדה למצבים של חיזור או תקשורת נורמטיבית בין המינים. בעוד שהחוק קובע מפורשות שהטרדה מינית היא עבירה, השאלה המלווה כל אדם שצריך לחיות עם החוק, כלומר את כולנו, היא מה היא בדיוק הטרדה. האם הזמנה לסרט או לכוס קפה, האם מחמאה על חולצה, תסרוקת חדשה או על בושם חדש הן הטרדה? האם תמיד ובכל מקרה התשובה לכך היא שלילית, או שמא תמיד ובכל מקרה התשובה היא חיובית? ואם התשובה אינה חד משמעית, כיצד נדע אנו, האזרחים שומרי החוק, שלא עברנו עליו בבלי דעת, או שאותה אמירה/פנייה שהופנתה כלפינו היא אכן בגדר עבירה? וכיצד יידעו הנציבות למניעת הטרדה שמונו מכוח החוק במקומות העבודה והלימודים, המעבידים, ועדות המשמעת המוסדיות אם הסיפור ששמעו מפי העובד/ת או התלמיד/ה או הובא לפנייהם מפי הנציבה הוא סיפור על חיזור כושל או על הטרדה, כפי שמגדיר החוק? החוק הוא צעיר יחסית; המקרים שהוא עוסק בהם עשויים להיות מורכבים מאוד, וככל הידוע לי אין בנמצא פרסום המקיף את המכלול המופיע בספר זה.

1 פרופסור לפרמקולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, דיקן הסטודנטים ונציבת האוניברסיטה לטיפול בתלונות על הטרדה מינית.

לאחר פרק קצר המציג את תמצית הוראות החוק, מביא הפרק השני את כללי המותר והאסור בהטרדה מינית. הוא מדגיש שמותרת התנהגות שהחוק לא הגדיר במפורש כהטרדה מינית אסורה (עמ' 26) ושערכיו של החוק למניעת הטרדה מינית – כמו ערכיו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו – הם הומניים וליברליים ומבטאים הכרה בערך האדם ובזכותו להגדרה עצמית. החוק מתייחס לערך האדם ולזכותו להגדרה עצמית בתחום המיני. אין תכליתו לקדם פוריטניות מינית או הפרדה בין המינים (עמ' 28). בהמשך הפרק מובאים סיפורים קצרים ובהם דוגמאות להתנהגויות אסורות; גיבוריהם נקראים בשמות המעלים חיוך על שפתי הקורא (גם כשהסיטואציה המתוארת רחוקה מלהעלות חיוך). סיפורים אלה כתובים בלשון קריאה וקלה לעיכול, ומיד אחריהם מובא דיון משפטי, המבוסס על סעיפים שונים בספר החוקים (בין אם חוקי העונשין או החוק למניעת הטרדה מינית). כל דיון כזה מסתיים בשאלה "מה יכול/ה פלוני/ת לעשות?" ובהפניה לנספח המתאר את אפשרויות הפעולה המשפטיות העומדות לרשות המתלוננת. כך הדילוג בין הצגת סוגי ההתנהגות האסורה בחוק והדיון המשפטי הקצר לבין הניתוחים המעמיקים (בנספח) מקל על הקריאה והופך אותה מעיסוק בניסוחים יבשים של החוק לקריאה קולחת ומעניינת.

בפרק השלישי מציגה המחברת את שלושת המסלולים המשפטיים שהחוק מציע למתלוננת כדי להתמודד עם ההטרדה: המסלול הפלילי, המסלול האזרחי או טיפול במסגרת מקום העבודה. לכל אחד מהמסלולים מאפיינים משלו, והכרתם תסייע לנפגעת להחליט מהו המסלול המתאים לה ביותר, על פי נסיבות המקרה או העדפותיה האישיות (עמ' 70). החשיבות של מתן אפשרות הבחירה למתלוננת היא בכך שבמקרים רבים נשים נרתעות מפנייה למשטרה או לבית המשפט מסיבות שונות, כגון החשש מחשיפה ומהשפלה, עלות כספית גבוהה וכו'. אם למשל ההטרדה נעשתה במקום העבודה, מסלול התלונה במקום העבודה עשוי להוביל, אם תטופל התלונה כראוי, להליך פנימי שיפסיק את ההטרדה וימנע עוד מגע כלשהו בין המתלוננת למטריד.

בניגוד לעבירות אחרות המוגדרות בספר החוקים, ואשר מוטמעות היטב בציבור כעבירות, עבירה על החוק למניעת הטרדה מינית עדיין מתקבלת בחוגים רבים בציבור כחלק מהחיים, מההווי הנורמטיבי של גבריות, ורבים רבים של החברה מתייחסים אליה כסלחנות רבה יותר מאשר לשוד, גניבה או תקיפה. רבים גם מבחינים בין הטרדה פיזית להטרדה מילולית, ונוטים לקבל ביתר סלחנות את זו האחרונה. לטענת המחברת אין הבחנה זו נכונה, ויכולה להטעות.

כדי לעודד את נפגעי ונפגעות ההטרדה להתלונן, ובכך לעזור בשבירת קשר השתיקה החברתי בנושא ולתרום לשיפור האווירה במקום העבודה, נתן המחוקק את הבחירה בידי המתלוננים באיזה מסלול לבחור. מעניין יהיה לבחון לאחר שנים מאז החלת החוק כיצד מתפלגות הפניות בין המסלולים השונים, אם יש מסלול מועדף, ואם, כן מהו ומדוע.

חלקו האחרון של הספר מציג גישות תיאורטיות שונות: הגישה הפמיניסטית האמריקנית רואה בהטרדה מינית כלי דיכוי מגדרי, והיא זו אשר סללה את הדרך להתייחסות ציבורית ומשפטית להטרדה מינית. הגישה הארגונית רואה את ההטרדה המינית כמאבק כוח והיררכיה, והגישה הפסיכולוגית רואה אותה כפועל יוצא של מבנה אישיותי פתולוגי של המטריד. עוד מוצגים בחלק זה סוגים של הטרדות, המסווגים על פי קריטריונים שונים. לבסוף עורכת המחברת השוואה בין החוק הישראלי לאמריקני, עושה הערכת מצב בתום עשור לחוק הישראלי, ולאורה מצביעה על מספר תיקונים לעתיד.

חשוב לציין את קלות הניווט בספר: מלבד תוכן העניינים בתחילתו מובא בסופו תוכן עניינים מפורט המקל מאוד על ההתמצאות בו. ובין הנספחים ניתן למצוא רשימת מקורות עשירה שבה מאוגדים, על פי נושאים, שמות ומראי מקום של מאמרים וספרים בנושאים רלוונטיים, ולא פחות חשובה רשימת הארגונים שניתן לפנות אליהם בנושא הטרדה מינית. תוספות אלה מקנות לספר מעמד של מדריך למשתמש או מורה נבוכים לקהל הרחב.

בתקופת כהונתי בשנים האחרונות כנציבת תלונות למניעת הטרדה מינית באוניברסיטה העברית למדתי את החוק, עברתי השתלמויות מקצועיות וטיפלתי בעשרות פניות שהקיפו קשת של אירועים: אירועים בין סטודנטים/סטודנטיות לבין עצמם, מעורבות של מורים או עובדים מינהליים, אירועים שהתרחשו בין כותלי האוניברסיטה או מחוצה לה. כל אירוע כזה מעלה שאלות: האם אכן מדובר בהטרדה על פי החוק? האם כמוסד להשכלה גבוהה מוטלת עלינו החובה החוקית או המוסרית לפעול? ואם כן, כיצד? והאם המקרה הפרטי הזה הוא בכלל בסמכותנו? בחיפוש אחר תשובות התייעצתי לא פעם עם אנשי מקצוע ובעלי ניסיון בתחום. כעת, לאחר קריאה בספרה של אורית קמיר, אני מרגישה שרכשתי עוד כלים להתמודדות עם המצבים המובאים לפני, שכן ניתן למצוא בספר תשובות לרוב השאלות. במהלך השנים הביאו לפני סטודנטים/סטודנטיות גם מקרים רבים שבהם לא הוגשה תלונה פורמלית. לא היה ברור שאכן מדובר במקרה של הטרדה מינית; היתה תחושה ש"משהו לא בסדר, אבל האם זו באמת הטרדה". כאשר ההטרדה ברורה ומובהקת, הטיפול ברור ומוגדר; הלבטים האמיתיים מופיעים במקרים האפורים, כשההתנהגויות או האמירות יכולות להתפרש כהטרדה, אך אינן בהכרח כאלה, או כשהפונה רק רוצה לשתף ולספר ואולי אף מצפה לראות את הנילון נענש, אך לא ממש רוצה להגיש תלונה. אין לי ספק שנציבות אחרות, כמוני, ימצאו בספר מענה לשאלות רבות ויוכלו לתרום להטמעת הנושא בארגונים השונים ובחברה בכללותה.

לסיכום, הספר ממלא חלל בתחום העיסוק בנושא הטרדה מינית, ועושה זאת בצורה מקצועית ומקיפה וגם מרתקת. הוא חייב להיות בהישג יד של כל מי שאמון על הטיפול בנושא – במקומות עבודה, בצבא או במוסדות חינוך – כמו גם בידיו של כל מי ששואל את עצמו אם הטרד או הטרד. אכן, זהו מדריך חשוב המסייע לחיות עם החוק למניעת הטרדה מינית.